

Shabane Barot och Mani Shutzberg

Slumpen: meningens gräns och en skapande kraft

Slumpen är ett mångtydigt och delvis motsägelsefullt begrepp. Å ena sidan har slumpen avfärdats som ingenting. För exempelvis den skotske upplysningsfilosofen David Hume var slumpen »vid en strikt granskning endast [...] ett negativt ord som inte står för någon verklig förmåga någonstans«. ¹ I den mån den trots allt var någonting, ansågs den mest vara ett uttryck för vår ovisshet; naturen framstod som slumpmässig och oförutsägbar eftersom vår kunskap om den var ofullständig.

Å andra sidan har slumpen betraktas som en grundläggande egenskap hos naturens ordning eller oordning. Spänningsförhållandet mellan slumpen som *epistemologisk* och som *ontologisk* kategori genomsyrar ordets idéhistoria och gör sig alltjämt påmint i den moderna sannolikhete teorin. Det som emellertid kännetecknar vår moderna syn på slump, åtminstone sedan 1800-talets andra hälft, är att den är på samma gång en epistemologisk och en ontologisk kategori. I sin text i detta nummer beskriver vetenskapsfilosofen och idéhistorikern Ian Hacking

utvecklingen på följande sätt: »På 1870-talet kunde statistikerna för första gången uppfatta slumpen som en självständig aspekt av världen och underkasta den matematisk analys. Slumpen var inte längre [enbart] en fläck orsakad av okunskap, utan kunde tas upp i den regelmässiga modelleringen av vissa aspekter av världen och bli ett slutledningsverktyg.«

Slumpen har sedan slutet av 1800-talet paradoxalt nog stått för både förlusten och erövrandet av kontroll. Determinismens uppgång och fall och indeterminismens genomslag innebar att ingenting längre kunde förutsägas med fullständig säkerhet och trovärdighet. Detta erkännande av en grundläggande slumpmässighet i tingens ordning gav upphov till nya metoder och begrepp som syftade till att *tämja slumpen* (genom exempelvis statistik och dess tillämpningar i numerisk sociologi och moralstatistik) och att låta slumpen i sin tur tämja samhället (exempelvis genom begrepp såsom »norm« och »normativitet«, sprungna ur den slumpmässiga variansen hos den enskilde men verkande som ett disciplinerande korrektiv på densamme).

På sätt och vis saknar slumpen per definition bakomliggande orsak och är därmed meningslös i kausal, retrospektiv, bemärkelse. Det var exempelvis därför Sigmund Freud framhöll att det finns »ingenting som är godtyckligt och icke-determinerat i det psykiska«, vilket var förutsättningen för psykoanalysens tolkningar av och sökande efter mening i det mentala livets minsta och endast skenbart slumpmässiga misstag och felsägar.² Om de vore genuint slumpmässiga, hade det inte funnits något meningsfullt att tolka. Men det ovissa och oförutsägbara är ett av livets grundläggande villkor. I det här numret vill visa att slumpen inte bara utgör meningens gräns, utan också är en skapande kraft.

Det går inte att förneka att slumpen präglar våra föreställningar om världen, från det stora – evolutionen, historien, våra

kunskapsteoretiska ramar – till det lilla livet – vår förståelse av vardagen och den egna livsbanan. Slumpen i vid bemärkelse berör flera grundläggande begrepp och frågor inom politisk teori, såsom determinism, teleologi och frihet, som ytterst gäller det politiska subjektets handlingsutrymme.

Slumpen har politisk relevans på olika nivåer. Den kan stå för en icke-deterministisk hållning inom politisk teori. I Karl Marx texter och inom den marxistiska teoribildningen finns ett spänningsförhållande mellan å ena sidan idéer om historisk nödvändighet och lagbundenhet och å andra sidan ett förhållningssätt som betonar framtidens öppna karaktär och det revolutionära ögonblickets möjligheter. I sin stalinistiska tappning förvandlades marxismen till ett schema som kunde tillämpas på alla historiska skeenden: begrepp reducerades till slagord och komplexa fenomen pressades in i mallar där de inte passade. Det var ett tänkande i maktens tjänst som gjorde våld på såväl händelseförlopp som människor. Determinismen förekom även utanför den kommunistiska rörelsen och Sovjetunionen, inom socialdemokratien och liberalismen, där historien betraktades som en serie framsteg, som en linjär rörelse framåt och uppåt.

Idén om revolutionen och det klasslösa samhället som historiens nödvändiga slutstation är behäftad med såväl teoretiska som konkreta problem. Den har varit handlingsförlamande och destruktiv på strategisk nivå, men samtidigt tjänat som bränsle i politiska rörelser och gett hopp åt människor som kämpat under svåra förhållanden. Determinismens motsats – som vi i det här numret kallar slumpen – opererar på ett annat sätt. Även att betona framtidens öppna och obestämda karaktär kan inge hopp: förhållandena i världen måste inte vara så som de är, en annan värld är möjlig.³ Detta gör det politiska subjektet, det kämpande kollektivet, till en aktör.

Rosa Luxemburg är en av de marxistiska tänkare som förknippas med en sådan icke-deterministisk hållning. Som den fransk-brasilianske filosofen Michael Löwy framhåller i sin essäsamling *Rosa Luxemburg: The Incendiary Spark* satte Luxemburg det kämpande kollektivet eller massan främst, i polemik mot de tyska marxister som kring sekelskiftet 1900 betraktade historiens lagbundenhet som en garant för revolutionens slutgiltiga seger. Som Löwy påpekar finns det tydliga stråk av determinism även i Luxemburgs tänkande, men för henne var det händelserna på marknaden som stod i fokus: arbetarklassens handlingsutrymme och strategiska ställning i den särskilda historiska konjunkturen var avgörande för händelsernas utgång. I den berömda formuleringen »socialism eller barbari« finner Löwy ett uttryck för just detta:

Det var Rosa Luxemburg själv som [...] före någon annan tydligt uppfattade socialismen inte som den historiska nödvändighetens »ofrånkomliga« produkt, utan som en objektiv möjlighet. I den bemärkelsen betyder uttrycket »socialism eller barbari« att ödet ligger i våra händer, att proletariats »slutliga seger« eller nederlag inte på förhand bestäms av den ekonomiska determinismens »järnlagar«, utan också beror på medvetet handlande, på proletariats revolutionära vilja.⁴

Behovet av att gå i polemik mot en marxism som talar om arbetarklassens ofrånkomliga seger är inte lika stort i dag som det var för hundra år sedan – determinismen har förlorat sin ställning inom vänstern och den är inte saknad. I determinismen rymdes ett slags kraftfull optimism, eller möjligen omvänt en optimism så kraftfull att dess vision inte kunde tänkas som annat än ofrånkomlig. Vi lever nu i en tid då högerkonservativa och fascistiska krafter dominerar det globala politiska landskapet, medan vänstern är försvagad och befinner sig i kris. Den deterministiska optimismen är numera en del av högerens retoriska och teoretiska

repertoar, som hos den franske högerextreme politikern Florian Philippot, före detta framträdande medlem i Front National, som kommenterade Donald Trumps valseger år 2016 på följande vis: »Deras värld störtar samman. Vår värld byggs upp.«⁵ En av vänsterns många uppgifter i dag är att utveckla en hoppfullhet som inte måste stödja sig mot den deterministiska optimismens bekväma krycka, som i bästa fall är intellektuellt ointressant och i sämsta fall kan utgöra ett hinder för taktiska och strategiska diskussioner och beslut. Socialismen är inte nödvändig, men den är fortfarande en objektiv historisk möjlighet, för att låna Löwys ord. Utgången är inte given.

Vi har delat in numrets bidrag i tre avsnitt, om »slump och kontroll«, »slump och mening« och »slump och förutseende«. Indelningen är något konstlad: flera av bidragen berör flera eller samtliga teman. Man hade kunnat göra annorlunda, exempelvis samla naturvetenskapliga texter i ett avsnitt och renodlat politiska i ett annat. Men vi har velat betona slumpens disciplinöverskridande karaktär. Därför har vi också gjort ett brett urval av texter som närmar sig det slumpmässiga från historiska, naturvetenskapliga, filosofiska, sociologiska och förstås politiska horisonter.

Den kanadensiske vetenskapsfilosofen Ian Hacking's verk, framför allt *The Emergence of Probability* och *The Taming of Chance*, har haft stort inflytande över vår förståelse av statistikens historiska framväxt och samtidens förhållningssätt till slumpen.⁶ I detta nummer av *Fronesis* har vi låtit översätta hans artikel »Sprickor i determinismbegreppet under 1800-talet«, som publicerades 1983. Artikeln är en extremt kondenserad sammanfattning av teman som Hacking senare kom att utveckla i *The Taming of Chance*, med särskilt fokus på diskussioner om statistisk determinism och den fria viljan under andra hälften av 1800-talet. Detta var en period då statistiska metoder började tillämpas på människan själv och på samhällseliga fenomen, och

en paradoxal förståelse av slumpmässighetens lagbundenhet började ta form. Hacking visar, möjligen på ett mer utförligt sätt än i *The Taming of Chance*, hur den då nyupptäckta indeterministiska förståelsen av världen via statistiken användes för att (än mer paradoxalt) öka kontrollen över det substrat som var dess föremål – nämligen människomaterialet.

Med utgångspunkt i Ian Hacking, framför allt i ett annat av hans förarbeten till *The Taming of Chance*, skriver läkaren och forskaren Mani Shutzberg om slumpens och självmordets roll i framväxten av den så kallade »moralstatistiken« under 1800-talet.⁷ Shutzberg gör även en ansats att tillämpa resonemanget på samtida psykiatrisk (suicidpreventiv) praktik. Denna text kan också läsas som en introduktion till Ian Hacking och hans tankar kring slump och statistik.

Den franske filosofen Louis Althusser's sena text »Sammanträffandets materialism: en underjordisk strömning« är ett försök att föra in slumpen som central kategori i det politiska tänkandet. Althusser spårar en alternativ, icke-deterministisk, materialistisk tanketradition som alltid har funnits men varit delvis undertryckt. Den betonar slumpens roll som möjliggörare av mening, politiskt handlande och framtiden. Viktiga namn i denna tradition är enligt Althusser Lucretius, Machiavelli, Spinoza, Marx och Heidegger. Under senare hälften av 1900-talet var denna strömning inte längre särskilt hemlig eller marginaliserad. Althusser var inte ensam om att lyfta fram den, och texten kan ses som representativ för framför allt franska, poststrukturalistiska ansatser att ge utrymme åt slumpmässighetens eller händelsens politiska betydelse. Gilles Deleuze, Jacques Derrida och Antonio Negri är andra exempel på teoretiker som verkade i samma tradition. I likhet med Marx själv skrev de om och förhöll sig till Lucretius och hans idé om *klimamen*, atomernas oförutsägbara svängning, och det handlingsutrymme den ger upphov till.

Althussers text är tät och svår. Journalisten och skribenten Mathias Wåg förser läsaren med en välbehövlig introduktion genom att contextualisera texten och tillämpa den på samtida politiska konflikter.

Hur förhåller sig det slumpmässiga till våra försök att skapa mening – i det egna livet och på geologisk tidskala? Den brittiska sociologen Gerda Reith behandlar i boken *The Age of Chance* hasardspelandets historia. I det kapitel ur boken som vi låtit översätta i detta nummer diskuterar hon hur den som spelar förhåller sig till sannolikhet och slump i den hårt reglerade värld som spelet utgör. Det magiska tänkande som Reith beskriver förekommer i många andra delar av vardagslivet, kanske som ett sätt att försöka ta kontroll över omständigheter vi saknar inflytande över. I sin text »Livets skjutdörrar« diskuterar läkaren och skribenten Shabane Barot hur vi förhåller oss till idéer om slumpmässighet kontra förutbestämmdhet i situationer där vi upplever att livet står på spel: vid sjukdom, vid förälskelse och i politisk kamp.

Avsnittet om slump och mening avslutas med evolutionsbiologerna Stephen Jay Goulds och Richard Lewontins klassiska artikel »Markuskyrkans spandrilles och doktor Pangloss paradigme«, författad år 1979 och här för första gången översatt till svenska. Texten är en uppgörelse med en tendens inom evolutionsbiologin som Gould och Lewontin kallade »adaptationism«. I korthet antar man inom adaptationismen att biologiska egenskaper är resultatet av ett naturligt urval, det vill säga att deras ursprung kan förklaras av en ökad reproduktionsförmåga. Detta är ett felaktigt antagande, menar Gould och Lewontin. Markuskyrkan i Venedig har en kupol som består av fyra trekantiga ytor, så kallade spandrilles (eller egentligen pendentiv). Att kupoler byggdes på detta vis berodde på arkitektoniska begränsningar. Dessa ytor ornamenterades därefter med fyra centrala bibliska motiv. Det var alltså inte så att man först hade fyra motiv att gestalta och

därför reste en kupol med exakt fyra spandriller. Evolutionen är full av exempel på (biologiska) egenskaper som i likhet med Markuskyrkans spandriller saknar ett på förhand givet ändamål. Dessa egenskaper är snarare icke-adaptiva bieffekter av andra framselektade egenskaper. Att egenskaperna i ett senare skede av en tillfällighet kan ha bidragit till ökad livsduglighet kallade Gould »exaptation«. Evolutionära processer är enligt Gould och Lewontin alltså betydligt mer kaotiska och slumpmässiga än den adaptationistiska doktrinen ger utrymme för.

Även om denna inomvetenskapliga stridsskrift om slumpens roll i evolutionen är intressant i sig, kan dess genomslag inte förklaras på rent vetenskapliga grunder. Det finns också en vidare politisk relevans i Goulds och Lewontins sätt att förhålla sig till slumpen. Enligt David Prindle, författare till en politisk biografi över Stephen Jay Gould, hade Goulds betoning av kontingensen i livets evolutionära historia (något han ofta återkom till under sin karriär efter 1979) åtminstone två politiska implikationer. Här den första: »[M]änniskan, som är en kosmisk tillfällighet snarare än den mest utvecklade arten på planeten, har ingen anledning att känna sig överlägsen andra arter. [...] [D]etta argument är en del av en politisk strategi för att övertyga folk om att visa andra arter större respekt eftersom de inte är förmer än de.« Den andra politiska implikationen är delvis en upprepning av den första. Slumpen bryter människans självpåtagna herravälde över naturen, vilket även slår mot de socialdarwinistiska argument som mobiliserats till rasismens försvar:

Resonemanget bygger på antagandet att de som intar en dominerande ställning har tagit sig dit genom något slags överlägsen prestation, det vill säga genom sina förtjänster. Gould går in för att spräcka denna ideologiska ballong genom att slå håll på antagandet, genom att ersätta uppfattningen om förtjänst med uppfattningen om slump på alla do-

minansnivåer. Hans retoriska strategi vilar på metaforen om lotteriet, för ingen tror att en tombolavinst kan knytas till något begrepp om kvalifikationer.⁸

I essän »Kvantmekanikens enda värld« reder fysikern och vetenskapshistorikern Julia Ravanis ut de olika tolkningar som gjorts av slumpens plats i kvantmekaniken. Slumpens dubbelnatur som både epistemologisk och ontologisk företeelse i sannolikhetslärans och statistikens historia recapituleras i kvantmekanikens tolkningshistoria. Även om deterministiska tolkningar har förekommit, är det de icke-deterministiska tolkningarna som dominerar. Slumpen är *någonting* snarare än ingenting. Essän väver insiktsfullt och varsamt samman dessa kvantmekaniska tolkningar med existentiella frågeställningar.

Den kanadensiske kulturgeografen Geoff Mann belyser i sin artikel, ursprungligen publicerad i *London Review of Books*, politiska aspekter av de kvantitativa prediktioner som görs med avseende på klimatförändringarna. Komplexa probabilistiska modeller över klimatets möjliga utveckling och beräkningar av exempelvis koldioxidskattens effekter är förstås mycket värdefulla, till och med oundgängliga. Den massiva anhopning av osäkerhet och ovisshet på flera olika nivåer som kännetecknar dessa förutsägelser måste emellertid erkännas i stället för att sopas under mattan, menar Mann. Han pekar på hur riskkalkyler riskerar att skjuta över frågan om planetens framtid från en politisk till en teknokratisk domän. Beräkningar kan inte ersätta värderingar. Det finns också en inneboende risk med de många antaganden som görs vid riskkalkyler (bland annat eftersom en okänd fördelning antas vara en normalfördelning till dess motsatsen bevisats), nämligen att man underskattar sannolikheten för mycket osannolika extremhändelser. Därtill kan probabilistiska kalkyler inge oss illusionen att vi har flera försök på oss, trots att tärningen

i det hasardspel som rör planetens framtid endast kommer att kastas en gång. Det bästa är att sluta spela. Slagordet »Det finns ingen planet B« har alltså en djupare filosofisk innebörd än man kan tro när det gäller beräkningar av möjliga utfall i det enskilda fallet, vilket Mann illustrerar genom hänvisning till bland andra filosofen Charles Sanders Peirce och den i detta nummer översatte vetenskapsfilosofen Ian Hacking.

Det här numret placerar sig i spänningsfältet mellan slump och determinism. Vi har velat undersöka olika fenomen ur perspektiv som betonar det möjligas pluralitet, vilket framstår som både teoretiskt och politiskt betydelsefullt. Det betyder inte att precis vad som helst är möjligt vid varje given tidpunkt. Den som i dag studerar ett avgörande historiskt händelseförlopp, som den ryska revolutionen 1917 eller den arabiska våren 2011, kan identifiera hur många förklarande och betydelsefulla omständigheter som helst. Men det går ändå inte att uttömmande förklara *varför* dessa händelser inträffade just där och då. Det är ännu svårare – rent av omöjligt – att på förhand veta när eller varför en revolution inträffar. Slumpmässiga eller kontingenta faktorer som inte låter sig kalkyleras kan vara av avgörande betydelse, som den tunisiska gatuförsäljaren Mohamed Bouazizis självmord i december 2010, startskottet för den arabiska våren. Som Marx skriver i det berömda avsnittet i *Louis Bonapartes 18:e brumaire*: »Människorna gör själva sin historia, men de gör den inte efter eget gottfinnande, inte under omständigheter som de själva valt utan under omständigheter, som är omedelbart för handen givna och redan existerande.«⁹ Det är just i utrymmet mellan det givna och det möjliga som vi har velat placera oss när vi blickar ut över livets och människans historia ur slumpens perspektiv.

Noter

1. David Hume, *Undersökning av mänsklig förståelse* (2014 [1748]), 8.25, s. 95.
2. Sigmund Freud, *Samlade skrifter av Sigmund Freud*, band 4, *Vardagslivets psykopatologi* (2006 [1901]), s. 272.
3. Se Andreas Malm, »Mörkermän«, i *Aftonbladet* den 27 september 2010.
4. Michael Löwy, *Rosa Luxemburg: The Incendiary Spark* (2024), s. 6.
5. Florian Philippot citerad i James Butler, »A Circular Motion«, i *London Review of Books* volym 46, nr 3 (2024).
6. Ian Hacking, *The Emergence of Probability* (1975); *The Taming of Chance* (1990).
7. Förarbetet i fråga är »How Numerical Sociology Began by Counting Suicides. From Medical Pathology to Social Pathology«, i I. B. Cohen (red.), *The Natural Sciences and the Social Sciences. Some Critical and Historical Perspectives* (1994), s. 101–133.
8. David Prindle, *Stephen Jay Gould and the Politics of Evolution* (2009), s. 96 i e-boksutgåvan.
9. Karl Marx, *Louis Bonapartes 18:e brumaire* (1971 [1852]), s. 33.